

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

رساله

برای دریافت درجه دکتری تخصصی

در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان رساله :

عناصر مضمون ساز طبیعت

(دریا)

در

دیوان صائب تبریزی

نگارش :

غلامرضا حیدری

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر مجید سرمدی

استاد مشاور اول :

جناب آقای دکتر پدram میرزایی

استاد مشاور دوم :

جناب آقای دکتر قدرت الله طاهری

بهمن ماه ۱۳۸۷

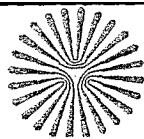
۱۰۷۰۲۲

۸۷/۱/۱۰۹۰۴۴
۸۷/۱/۳۵

۱۰۷۰۲۴۲

۱۳۸۷ ۱۱۷ ۲۵

کتابخانه مرکزی
کتابخانه مرکزی

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه پیام نور
دانشگاه پیام نور استان تهران

((تصویب نامه))

پایان نامه تحت عنوان :

"عناصر مضمون ساز (طبیعت) در اشعار دیوان صائب"

ساعت : ۱۰/۳۰-۱۲

تاریخ دفاع : ۸۷/۱۱/۲۱

نمره : ۱۹ نوزده درجه عالی

امضاء

مرتبه علمی

اعضای هیات داوران

- ۱- استاد راهنما: جناب آقای دکتر مجید سرمدی
- ۲- استادمشاور اول: جناب آقای دکتر علی (پدرام) میرزایی
- ۳- استادمشاور دوم: جناب آقای دکتر قدرت اله طاهری
- ۴- استاد داور اول: جناب آقای دکتر مصطفی گرجی
- ۵- استاد داور دوم: جناب آقای دکتر حسین نجف دری
- ۶- نماینده محترم گروه سازمان: سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا
- ۷- مدیر گروه علمی: سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا
- ۸- نماینده محترم گروه مرکز: جناب آقای دکتر علی محمد پیشندار
- ۹- مدیر تحصیلات تکمیلی استان تهران: جناب آقای دکتر پرویز نصیری
- ۱۰- معاونت علمی آموزشی استان تهران: جناب آقای دکتر فرهاد شقاق
- ۱۱- مدیر تحصیلات تکمیلی سازمان: جناب آقای دکتر حسن صادقی

تهران، خیابان انقلاب،

پایان استاد نجات الهی،

پیش خیابان سپند،

کد پستی ۲۳۳

تلفن: ۸۸۸۰۱۰۹۰

روننگار: ۸۸۹۰۳۱۵۸

پست الکترونیکی:

info@Tehran.pnu.ac.ir

مسابقات الکترونیکی:

http://www.Tehran.pnu.ac.ir

پیشکش به :

به همسر ،

خانم فرح عزیزی ،

به پاس تمامی همدردیها ، همراهیها ، همکاریها

در ایام پرمشغله تحصیل و نگارش رساله ؛

به فرزند دلبندم ،

رامتین جان ،

به خاطر همه شیرینکاریهای کودکانه اش که

تحمل خستگیهای تحصیل و نگارش رساله را برای من هموار کرد .

سیاسگزاری :

(و من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق)

در آغاز سپاس می گزارم خدایی را که هرچه دارم از کرم اوست و هرآنچه می نویسم از عطای بی منت اوست .

و اما ، در تدوین و نوشتن این رساله از راهنماییهای استاد فرزانه جناب آقای دکتر مجید سرمدی بهره فراوان بردم که نهایت امتنان را از ایشان دارم و موفقیت همیشگی آن جناب را از درگاه یزدان منان خواهانم . همچنین از پیشنهادهای استاد فرهیخته جناب آقای دکتر پدرام میرزایی نهایت استفاده را بردم قدردانی می نمایم و امیدوارم همیشه در عرصه علم و زندگی کامروا باشند . و نیز از استاد ارجمندم جناب آقای دکتر قدرت الله طاهری که در امر راهنمایی از سعی و تلاش خود فروگذاری نکردند کمال قدردانی را دارم و بهروزی ایشان را از خداوند متعال آرزومندم .

چکیده :

صائب به کمک ذهن و اندیشه خلاق و با تیزبینی و دورنگری کم نظیر ، مضامین شعریش را از مظاهر طبیعت ، موجودات و اشیاء پیرامون خود فرا می گیرد و آن را ، خمیرمایه کار خویش قرار می دهد و با شگردهای هنری در ساختار دو کفه ای عینی و ذهنی ، معادله ای دو مصراعی بر آن ترسیم می کند و با همین دستاویز ، تمثیل و تعلیل هنری را در اشعار خود پرننگتر و خواننده را مسحور ظرافت کلام و سخن خود می نماید .

صائب در ساخت و گزینش کلمات اشعار خود و ترکیب آنها در یک بیت و مصراع ، با ژرف اندیشی خاص ، افق بسیار دور واژگان ، بویژه عناصر متناسب را با مهارت می بیند و برمی گزیند. مهارت و توجه بیش از اندازه به تناسب و جناس و ایهام ، برقراری روابط بین واژگان ابیات و در نتیجه جمع آوری مجموعه ای از عناصر مضمون ساز در گروها و دسته های چندعنصری و در نهایت تکرار و بسامد بالای آن ، یکی از وجوه تمایز او با دیگر شعراست . یکی از عناصر پرکاربرد مضمون ساز در اشعار صائب ، عنصر دریا است . او با توجه خاص به عنصر دریا و برقراری ارتباط و تناسب با دیگر عناصر مرتبط و ارائه یک شبکه به هم پیوسته از عناصر مضمون ساز متناسب ، در یک بیت و مصراع ، مضامین و تصاویر و فضاهای متنوعی خلق کرده است . بواسطه همین توجه خاص ، اشعار و ابیات صائب فقط در حیطه عناصر مضمون ساز جفت های گردان دو عنصری دریا و عناصر مرتبط با آن محدود نیست ، بلکه در دامنه و افقی وسیع ، تا افق گروهای ۵ و ۶ عنصری هم پیش می رود . او در دامنه های پرتیغ ، ۳ و ۴ و ۵ و ۶ عنصری هم به همان مهارتی عمل می کند که در جفت های گردان با دو عنصر .

ارائه یک الگوی منظم و جامع از عناصر مضمون ساز بر پایه تناسب و تجانس ، در مجموعه اشعار صائب به عنوان شاعر مضمون آفرین ، می تواند مقدمه ای برای طرح ریزی یک الگو و معیار برای طبقه بندی عناصر مضمون ساز اشعار شاعران دیگر باشد . در این رساله ، الگو و طرح ارائه شده عناصر مضمون ساز اشعار صائب و طبقه بندی این عناصر بر پایه تناسب و تجانس ، آن هم در محدوده دریا و عناصر مرتبط با آن و ارتباط آن عناصر با یکدیگر در دسته ها و گروه های خاص ، با تبیین روابط لفظی و معنایی ، از طرفی تحلیل و بررسی فضاها و تصاویر و تمثیل و طبقه بندی موضوعی اشعار صائب و بالطبع درک و فهم آن را آسان تر می کند و از طرفی دیگر ، خلاء طرح و الگویی به این شکل موجود را در کنار دیگر تحقیقات ارزشمند انجام شده در خصوص اشعار صائب و دیگر شاعران پر می کند و مقایسه عناصر مضمون ساز اشعار صائب را با عناصر مضمون ساز اشعار دیگر شعرا ، به آسانی فراهم می سازد و راه تحقیقات دیگر در زمینه اندیشه و سبک شعری شعرا ، بخصوص صائب را میسر می کند .

واژگان کلیدی : صائب ، اشعار ، مضمون ، طبیعت ، دریا

فهرست مطالب

صفحه

فصل اول : کلیات تحقیق	۱
۱-۱- مقدمه	۲
۲-۱- بیان مسأله	۲
۳-۱- سؤالات تحقیق	۲
۴-۱- ضرورت تحقیق	۳
۵-۱- پیشینه تحقیق	۳
۶-۱- اهداف تحقیق	۴
۷-۱- روش تحقیق	۴
۸-۱- خلاصه فصول	۱۰
۹-۱- نکات و تذکراتی پیرامون تحقیق	۱۰
فصل دوم : احوال ، آثار و شگرد های هنری صائب	۱۳
۱-۲- شرح حال صائب	۱۴
۲-۲- آثار و اشعار صائب	۲۰
۳-۲- غزلیات صائب	۲۲
۴-۲- چاپ ها و نسخه های دیوان صائب	۲۷
۵-۲- سبک هندی و سبک اصفهانی ، موافقان و مخالفان	۳۱
۶-۲- اختصاصات سبک هندی	۴۴
۷-۲- غزل های هندی سبک هندی	۵۱
۸-۲- صائب و تک بیتی	۵۳
۹-۲- صائب و مصراع برجسته	۵۴
۱۰-۲- اسلوب معادله در اشعار صائب	۵۴
۱۱-۲- حسن تعلیل در اشعار صائب	۵۶
۱۲-۲- ارسال المثل در اشعار صائب	۵۷
۱۳-۲- تمثیل در اشعار صائب	۵۷
۱۴-۲- مضمون آفرینی صائب	۶۰
۱۵-۲- غرابت معنا(معنی بیگانه) در اشعار صائب	۶۴
۱۶-۲- زاویه دید و آشنایی زدایی در اشعار صائب	۶۵
۱۷-۲- تناقض معنایی در اشعار صائب	۶۷
۱۸-۲- مخالف خوانی صائب	۶۸
۱۹-۲- ترکیب آفرینی های صائب	۶۸
۲۰-۲- تصویر خیال یا تصویرگرایی در اشعار صائب	۷۲
۲۱-۲- افق دید صائب	۷۳
۲۲-۲- صائب و تکرار	۷۳
فصل سوم : بخش اول : عناصر مضمون سازِ دریا	۷۵

- ۳-۱-۱- دریا ۷۶
- ۳-۱-۱- نمودار و جدول گروه دو عنصری دریا ۸۹
- ۳-۱-۲- گروه دو عنصری دریا ۹۱
- ۳-۱-۳- نمودار و جدول گروه سه عنصری دریا ۱۵۶
- ۳-۱-۴- گروه سه عنصری دریا ۱۶۳
- ۳-۱-۵- نمودار و جدول گروه چهار عنصری دریا ۲۳۶
- ۳-۱-۶- گروه چهار عنصری دریا ۲۴۶
- ۳-۱-۷- نمودار و جدول گروه پنج عنصری دریا ۲۸۷
- ۳-۱-۸- گروه پنج عنصری دریا ۲۹۳
- ۳-۱-۹- نمودار و جدول گروه شش عنصری دریا ۳۰۵
- ۳-۱-۱۰- گروه شش عنصری دریا ۳۰۶
- ۳-۲- بخش دوم : عناصر مضمون ساز مرتبط با دریا ۳۰۸
- ۳-۲-۱- آب ۳۰۹
- ۳-۲-۲- نمودار و جدول گروه دو عنصری آب ۳۱۵
- ۳-۲-۳- گروه دو عنصری آب ۳۱۶
- ۳-۲-۴- نمودار و جدول گروه سه عنصری آب ۳۴۶
- ۳-۲-۵- گروه سه عنصری آب ۳۴۸
- ۳-۲-۶- نمودار و جدول گروه چهار عنصری آب ۳۶۹
- ۳-۲-۷- گروه چهار عنصری آب ۳۷۱
- ۳-۲-۸- نمودار و جدول گروه پنج عنصری آب ۳۸۰
- ۳-۲-۹- گروه پنج عنصری آب ۳۸۱
- ۳-۲-۱۰- نمودار و جدول گروه شش عنصری آب ۳۸۳
- ۳-۲-۱۱- گروه شش عنصری آب ۳۸۴
- ۳-۲-۱۲- ابر ۳۸۵
- ۳-۲-۱۳- نمودار و جدول گروه دو عنصری ابر ۳۸۷
- ۳-۲-۱۴- گروه دو عنصری ابر ۳۸۸
- ۳-۲-۱۵- نمودار و جدول گروه سه عنصری ابر ۳۹۳
- ۳-۲-۱۶- گروه سه عنصری ابر ۳۹۴
- ۳-۲-۱۷- نمودار و جدول گروه چهار عنصری ابر ۳۹۶
- ۳-۲-۱۸- گروه چهار عنصری ابر ۳۹۷
- ۳-۲-۱۹- باد ۳۹۸
- ۳-۲-۲۰- نمودار و جدول گروه دو عنصری باد ۳۹۹
- ۳-۲-۲۱- گروه دو عنصری باد ۴۰۰
- ۳-۲-۲۲- نمودار و جدول گروه سه عنصری باد ۴۰۱
- ۳-۲-۲۳- گروه سه عنصری باد ۴۰۲

- ۴۰۳..... ۳-۲-۲۴- نمودار و جدول گروه چهار عنصری باد
- ۴۰۴..... ۳-۲-۲۵- گروه چهار عنصری باد
- ۴۰۵..... ۳-۲-۲۶- بادبان
- ۴۰۶..... ۳-۲-۲۷- نمودار و جدول گروه دو عنصری بادبان
- ۴۰۷..... ۳-۲-۲۸- گروه دو عنصری بادبان
- ۴۰۸..... ۳-۲-۲۹- نمودار و جدول گروه سه عنصری بادبان
- ۴۰۹..... ۳-۲-۳۰- گروه سه عنصری بادبان
- ۴۱۰..... ۳-۲-۳۱- باران
- ۴۱۱..... ۳-۲-۳۲- نمودار و جدول گروه دو عنصری باران
- ۴۱۲..... ۳-۲-۳۳- گروه دو عنصری باران
- ۴۱۳..... ۳-۲-۳۴- نمودار و جدول گروه سه عنصری باران
- ۴۱۴..... ۳-۲-۳۵- گروه سه عنصری باران
- ۴۱۵..... ۳-۲-۳۶- نمودار و جدول گروه پنج عنصری باران
- ۴۱۶..... ۳-۲-۳۷- گروه پنج عنصری باران
- ۴۱۷..... ۳-۲-۳۸- بخار
- ۴۱۸..... ۳-۲-۳۹- نمودار و جدول گروه دو عنصری بخار
- ۴۱۹..... ۳-۲-۴۰- گروه دو عنصری بخار
- ۴۲۰..... ۳-۲-۴۱- نمودار و جدول گروه سه عنصری بخار
- ۴۲۱..... ۳-۲-۴۲- گروه سه عنصری بخار
- ۴۲۲..... ۳-۲-۴۳- نمودار و جدول گروه چهار عنصری بخار
- ۴۲۳..... ۳-۲-۴۴- گروه چهار عنصری بخار
- ۴۲۴..... ۳-۲-۴۵- تخته
- ۴۲۵..... ۳-۲-۴۶- نمودار و جدول گروه دو عنصری تخته
- ۴۲۶..... ۳-۲-۴۷- گروه دو عنصری تخته
- ۴۲۷..... ۳-۲-۴۸- حباب
- ۴۲۹..... ۳-۲-۴۹- نمودار و جدول گروه دو عنصری حباب
- ۴۳۰..... ۳-۲-۵۰- گروه دو عنصری حباب
- ۴۳۴..... ۳-۲-۵۱- نمودار و جدول گروه سه عنصری حباب
- ۴۳۵..... ۳-۲-۵۲- گروه سه عنصری حباب
- ۴۳۸..... ۳-۲-۵۳- نمودار و جدول گروه چهار عنصری حباب
- ۴۳۹..... ۳-۲-۵۴- گروه چهار عنصری حباب
- ۴۴۰..... ۳-۲-۵۵- نمودار و جدول گروه پنج عنصری حباب
- ۴۴۱..... ۳-۲-۵۶- گروه پنج عنصری حباب
- ۴۴۲..... ۳-۲-۵۷- ذر
- ۴۴۳..... ۳-۲-۵۸- نمودار و جدول گروه دو عنصری ذر

۴۴۴.....	گروه دو عنصری ذر ۳-۲-۵۹
۴۴۵.....	ساحل ۳-۲-۶۰
۴۴۶.....	نمودار و جدول گروه دو عنصری ساحل ۳-۲-۶۱
۴۴۷.....	گروه دو عنصری ساحل ۳-۲-۶۲
۴۴۹.....	نمودار و جدول گروه سه عنصری ساحل ۳-۲-۶۳
۴۵۰.....	گروه سه عنصری ساحل ۳-۲-۶۴
۴۵۲.....	نمودار و جدول گروه چهار عنصری ساحل ۳-۲-۶۵
۴۵۳.....	گروه چهار عنصری ساحل ۳-۲-۶۶
۴۵۴.....	نمودار و جدول گروه پنج عنصری ساحل ۳-۲-۶۷
۴۵۵.....	گروه پنج عنصری ساحل ۳-۲-۶۸
۴۵۶.....	سیل ۳-۲-۶۹
۴۵۸.....	نمودار و جدول گروه دو عنصری سیل ۳-۲-۷۰
۴۵۹.....	گروه دو عنصری سیل ۳-۲-۷۱
۴۶۴.....	نمودار و جدول گروه سه عنصری سیل ۳-۲-۷۲
۴۶۵.....	گروه سه عنصری سیل ۳-۲-۷۳
۴۶۷.....	شناور ۳-۲-۷۴
۴۶۸.....	نمودار و جدول گروه دو عنصری شناور ۳-۲-۷۵
۴۶۹.....	گروه دو عنصری شناور ۳-۲-۷۶
۴۷۰.....	صدف ۳-۲-۷۷
۴۷۲.....	نمودار و جدول گروه دو عنصری صدف ۳-۲-۷۸
۴۷۳.....	گروه دو عنصری صدف ۳-۲-۷۹
۴۹۱.....	نمودار و جدول گروه سه عنصری صدف ۳-۲-۸۰
۴۹۲.....	گروه سه عنصری صدف ۳-۲-۸۱
۵۰۱.....	نمودار و جدول گروه چهار عنصری صدف ۳-۲-۸۲
۵۰۲.....	گروه چهار عنصری صدف ۳-۲-۸۳
۵۰۴.....	نمودار و جدول گروه پنج عنصری صدف ۳-۲-۸۴
۵۰۵.....	گروه پنج عنصری صدف ۳-۲-۸۵
۵۰۶.....	طوفان ۳-۲-۸۶
۵۰۷.....	نمودار و جدول گروه دو عنصری طوفان ۳-۲-۸۷
۵۰۸.....	گروه دو عنصری طوفان ۳-۲-۸۸
۵۱۳.....	نمودار و جدول گروه سه عنصری طوفان ۳-۲-۸۹
۵۱۴.....	گروه سه عنصری طوفان ۳-۲-۹۰
۵۱۸.....	نمودار و جدول گروه چهار عنصری طوفان ۳-۲-۹۱
۵۱۹.....	گروه چهار عنصری طوفان ۳-۲-۹۲
۵۲۰.....	نمودار و جدول گروه پنج عنصری طوفان ۳-۲-۹۳

- ۵۲۱..... ۳-۲-۹۴- گروه پنج عنصری طوفان
- ۵۲۲..... ۳-۲-۹۵- عنبر
- ۵۲۴..... ۳-۲-۹۶- نمودار و جدول گروه دو عنصری عنبر
- ۵۲۵..... ۳-۲-۹۷- گروه دو عنصری عنبر
- ۵۲۶..... ۳-۲-۹۸- نمودار و جدول گروه سه عنصری عنبر
- ۵۲۷..... ۳-۲-۹۹- گروه سه عنصری عنبر
- ۵۲۸..... ۳-۲-۱۰۰- قطره
- ۵۳۰..... ۳-۲-۱۰۱- نمودار و جدول گروه دو عنصری قطره
- ۵۳۱..... ۳-۲-۱۰۱- گروه دو عنصری قطره
- ۵۳۶..... ۳-۲-۱۰۳- نمودار و جدول گروه سه عنصری قطره
- ۵۳۷..... ۳-۲-۱۰۴- گروه سه عنصری قطره
- ۵۴۳..... ۳-۲-۱۰۵- نمودار و جدول گروه چهار عنصری قطره
- ۵۴۴..... ۳-۲-۱۰۶- گروه چهار عنصری قطره
- ۵۴۸..... ۳-۲-۱۰۷- نمودار و جدول گروه پنج عنصری قطره
- ۵۴۹..... ۳-۲-۱۰۸- گروه پنج عنصری قطره
- ۵۵۰..... ۳-۲-۱۰۹- کشتی
- ۵۵۲..... ۳-۲-۱۱۰- نمودار و جدول گروه دو عنصری کشتی
- ۵۵۳..... ۳-۲-۱۱۱- گروه دو عنصری کشتی
- ۵۵۶..... ۳-۲-۱۱۲- نمودار و جدول گروه سه عنصری کشتی
- ۵۵۷..... ۳-۲-۱۱۳- گروه سه عنصری کشتی
- ۵۵۹..... ۳-۲-۱۱۴- نمودار و جدول گروه چهار عنصری کشتی
- ۵۶۰..... ۳-۲-۱۱۵- گروه چهار عنصری کشتی
- ۵۶۱..... ۳-۲-۱۱۶- کف
- ۵۶۲..... ۳-۲-۱۱۷- نمودار و جدول گروه دو عنصری کف
- ۵۶۳..... ۳-۲-۱۱۸- گروه دو عنصری کف
- ۵۶۴..... ۳-۲-۱۱۹- نمودار و جدول گروه سه عنصری کف
- ۵۶۵..... ۳-۲-۱۲۰- گروه سه عنصری کف
- ۵۶۶..... ۳-۲-۱۲۱- نمودار و جدول گروه چهار عنصری کف
- ۵۶۷..... ۳-۲-۱۲۲- گروه چهار عنصری کف
- ۵۶۸..... ۳-۲-۱۲۳- گرداب
- ۵۶۹..... ۳-۲-۱۲۴- نمودار و جدول گروه دو عنصری گرداب
- ۵۷۰..... ۳-۲-۱۲۵- گروه دو عنصری گرداب
- ۵۷۲..... ۳-۲-۱۲۶- نمودار و جدول گروه سه عنصری گرداب
- ۵۷۳..... ۳-۲-۱۲۷- گروه سه عنصری گرداب
- ۵۷۵..... ۳-۲-۱۲۸- نمودار و جدول گروه چهار عنصری گرداب

- ۵۷۶..... ۳-۲-۱۲۹- گروه چهار عنصری گرداب
- ۵۷۷..... ۳-۲-۱۳۰- نمودار و جدول گروه پنج عنصری گرداب
- ۵۷۸..... ۳-۲-۱۳۱- گروه پنج عنصری گرداب
- ۵۷۹..... ۳-۲-۱۳۲- گوهر
- ۵۸۱..... ۳-۲-۱۳۳- نمودار و جدول گروه دو عنصری گوهر
- ۵۸۲..... ۳-۲-۱۳۴- گروه دو عنصری گوهر
- ۵۹۸..... ۳-۲-۱۳۵- نمودار و جدول گروه سه عنصری گوهر
- ۵۹۹..... ۳-۲-۱۳۶- گروه سه عنصری گوهر
- ۶۰۴..... ۳-۲-۱۳۷- نمودار و جدول گروه چهار عنصری گوهر
- ۶۰۵..... ۳-۲-۱۳۸- گروه چهار عنصری گوهر
- ۶۰۶..... ۳-۲-۱۳۹- نمودار و جدول گروه پنج عنصری گوهر
- ۶۰۷..... ۳-۲-۱۴۰- گروه پنج عنصری گوهر
- ۶۰۸..... ۳-۲-۱۴۱- لنگر
- ۶۰۹..... ۳-۲-۱۴۲- نمودار و جدول گروه دو عنصری لنگر
- ۶۱۰..... ۳-۲-۱۴۳- گروه دو عنصری لنگر
- ۶۱۱..... ۳-۲-۱۴۴- نمودار و جدول گروه سه عنصری لنگر
- ۶۱۲..... ۳-۲-۱۴۵- گروه سه عنصری لنگر
- ۶۱۳..... ۳-۲-۱۴۶- ماهی
- ۶۱۴..... ۳-۲-۱۴۷- نمودار و جدول گروه دو عنصری ماهی
- ۶۱۵..... ۳-۲-۱۴۸- گروه دو عنصری ماهی
- ۶۱۷..... ۳-۲-۱۴۹- مد
- ۶۱۸..... ۳-۲-۱۵۰- نمودار و جدول گروه دو عنصری مد
- ۶۱۹..... ۳-۲-۱۵۱- گروه دو عنصری مد
- ۶۲۰..... ۳-۲-۱۵۲- نمودار و جدول گروه سه عنصری مد
- ۶۲۱..... ۳-۲-۱۵۳- گروه سه عنصری مد
- ۶۲۲..... ۳-۲-۱۵۴- مرجان
- ۶۲۳..... ۳-۲-۱۵۵- نمودار و جدول گروه دو عنصری مرجان
- ۶۲۴..... ۳-۲-۱۵۶- گروه دو عنصری مرجان
- ۶۲۵..... ۳-۲-۱۵۷- موج
- ۶۲۷..... ۳-۲-۱۵۸- نمودار و جدول گروه دو عنصری موج
- ۶۲۸..... ۳-۲-۱۵۹- گروه دو عنصری موج
- ۶۳۶..... ۳-۲-۱۶۰- نمودار و جدول گروه سه عنصری موج
- ۶۳۸..... ۳-۲-۱۶۱- گروه سه عنصری موج
- ۶۴۶..... ۳-۲-۱۶۲- نمودار و جدول گروه چهار عنصری موج
- ۶۴۸..... ۳-۲-۱۶۳- گروه چهار عنصری موج

- ۶۵۱..... ۳-۲-۱۶۴- نمودار و جدول گروه پنج عنصری موج
- ۶۵۲..... ۳-۲-۱۶۵- گروه پنج عنصری موج
- ۶۵۳..... ۳-۲-۱۶۶- نهنگ
- ۶۵۴..... ۳-۲-۱۶۷- نمودار و جدول گروه دو عنصری نهنگ
- ۶۵۵..... ۳-۲-۱۶۸- گروه دو عنصری نهنگ
- ۶۵۶..... ۳-۲-۱۶۹- نمودار و جدول گروه سه عنصری نهنگ
- ۶۵۷..... ۳-۲-۱۷۰- گروه سه عنصری نهنگ
- ۶۵۸..... ۳-۲-۱۷۱- هوا
- ۶۵۹..... ۳-۲-۱۷۲- نمودار و جدول گروه دو عنصری هوا
- ۶۶۰..... ۳-۲-۱۷۳- گروه دو عنصری هوا
- ۶۶۱..... نتیجه
- ۶۸۰..... منابع و مآخذ
- ۶۸۲..... چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات تحقیق

مضمون آفرینی در ادب پارسی از دیرباز در میان اهل ادب بخصوص شاعران خوش ذوق و باریک اندیش رواج داشته است و کمتر شاعری را می توان یافت که در آثار خود به مضمون آفرینی نپرداخته باشد. هرچند تلاش روز افزون در زمینه مضمون یابی و پروبال دادن بیش از حد به خیال و آفریدن استعارات دور از ذهن، در سبک هندی بیشتر از دیگر سبکهای ادبی متداول بوده است و اشعار این سبک را، پیچیده و دشواریاب و در برخی مواقع مبهم ساخته است، اما آنچه که مضامین شعری صائب را به عنوان یکی از بزرگترین شاعران این سبک، از مضامین شعری دوره های پیشین متمایز ساخته و او را در ردیف یکی از موشکاف ترین و نکته سنج ترین شاعران به لحاظ مضمون سازی در میان شعرای زبان فارسی معروف کرده است و ویژگی خاصی به فضاهای شاعرانه او بخشیده است، از طرفی این است که او به کمک ذهن و اندیشه خلاق خود، مضامین اشعارش را غالباً با الهام گرفتن از مظاهر طبیعت، موجودات و اشیاء پیرامون، با شگرد های هنری ایهام و تمثیل و اسلوب معادله و ارسال المثل و تشبیه و ایجاز و بویژه تناسب خلق کرده است، و از طرفی دیگر توجه بیش از اندازه او به عناصر مضمون ساز طبیعت و به کارگیری این عناصر در یک بیت و مصراع در طیفی وسیع از فضای متناسب و متجانس است. در سایه همین توجه و ویژگی، افق دید صائب از دامنه تناسب دو عنصر در یک بیت و مصراع فراتر رفته، تا دامنه شش عنصری هم پیش می رود و غالب تصاویر، فضاها و تمثیلهای شعری او با بهره گیری از شبکه های به هم پیوسته چند عنصر متناسب شکل می گیرد.

۱-۲- بیان مسأله

با توجه به بسامد بالای عناصر مضمون ساز بخصوص طبیعت در اشعار صائب، شناخت و تبیین و طبقه بندی عناصر مضمون ساز به صورت یک الگوی منظم و جامع در قالب گروه و دسته های متناسب برپایه تناسب، روابط لفظی و معنایی و سنتهای ادبی حاکم بر عناصر، اهمیت خاصی در دیوان صائب پیدا می کند، چرا که از این رهگذر است که تحلیل و بررسی مفاهیم شعری صائب برپایه عناصر سازنده مضمون و روابط مابین آنها بسیار آسان تر و در نتیجه درک آن نیز بهتر می شود.

۱-۳- سؤالات تحقیق

با توجه به اهمیت موضوع، در این رساله سعی خواهیم کرد به این سؤالات مطرح شده پاسخ دهیم.

الف) عناصر مضمون ساز طبیعت (دریا) در اشعار صائب کدام ها هستند؟

ب) طرح و الگوی نهایی طبقه بندی عناصر مضمون ساز طبیعت (دریا) بر پایه تناسب و روابط مابین

عناصر چیست؟

۱- ۴ - ضرورت تحقیق

از آنجا که درک کامل مفهوم مضامین مصراع و بیت صائب، مستلزم شناخت عناصر سازنده و ارتباط معنایی و لفظی کلمات آن است و دامنه و بسامد عناصر مضمون ساز در اشعار صائب، بسیار وسیع می باشد، پرداختن به شعر صائب و طبقه بندی و الگوسازی عناصر مضمون ساز اشعار او بر اساس تناسب و تعدد و روابط عناصر، بسیار ضروری به نظر می رسد. چون صائب یک تنه، تقریباً جامع تمامی عناصر مضمون ساز اشعار شعرای دیگر هست، لذا الگو و طبقه بندی جامع و منظم اشعار او، علاوه بر این که دریچه ای بسیار با ارزش برای شناخت هرچه بهتر اشعار و افکار او باز می کند و تحلیل و بررسی فضاها و تصاویر و تمثیل و طبقه بندی موضوعی اشعار او و راه شناخت عناصر مضمون ساز اشعار دیگر شعرا را نیز هموار می سازد از طرفی دیگر، خلاء موجود تحقیقات ارزشمند انجام شده درخصوص اشعار و عناصر مضمون ساز صائب را پر می کند و مقایسه عناصر مضمون ساز اشعار صائب را با عناصر مضمون ساز اشعار دیگر شعرا، به آسانی فراهم می سازد و راه تحقیقات دیگر در زمینه اندیشه و سبک شعری شعرا، بخصوص صائب را میسر می کند.

۱- ۵ - پیشینه تحقیق

هرچند بسیاری از بزرگان ادب در جهت شناسایی سبک هندی و ابعاد مختلف آن بخصوص صائب و اشعار او که تقریباً جامع تمام و کمال مضامین ادبی در سبک هندی است، تلاشهای زیادی کرده اند، اما، درخصوص معرفی عناصر مضمون ساز و ارائه یک الگوی جامع طبقه بندی به شیوه ای که ما بدان پرداخته ایم، تاکنون هیچ رساله و کتابی بدین صورت به اشعار صائب به عنوان یک موضوع مهم و بنیادی نپرداخته است و اگر هم پرداخته است، با شیوه کار ما کاملاً متفاوت بوده و آن هم بسیار محدود و جزئی می باشد. مثلاً احمد گلچین معانی در کتاب مضامین مشترک در شعر فارسی طبق یک طبقه بندی محتوایی

اشعار فقط به مضامین کلی حاکم بر ابیات شعرای مختلف پرداخته است نه تک تک عناصر مضمون ساز. حمیده زینال زاده در پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت معلم آذربایجان با عنوان عناصر محوری مضمون ساز در دیوان صائب فقط به چند عنصر اصلی مضمون ساز به همراه اشعار مربوطه بدون طبقه بندی و بیان روابط آنها پرداخته است. بیژن زند در پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت معلم با عنوان شبکه تداعی ها در غزلیات صائب تبریزی صرفاً با ذکر ۷۲ عنصر بر اساس بسامد بالای آنها در دیوان صائب، به بیان سنتهای ادبی حاکم بر ابیات اشاره کرده اند و به طبقه بندی و دسته بندی عناصر پرداخته اند.

۱ - ۶ - اهداف تحقیق

اثر و کاری بدین شکل در قالب رساله، یکی از کارهای تحقیقی بکر در زمینه فهم و شناخت ساختارهای ذهنی شاعر بر پایه تناسب و روابط لفظی و معنایی مابین عناصر مضمون ساز است. هدف اصلی در این رساله (که جرقه اولیه آن بعد از مطالعه کتاب ارزشمند شاعر آینه ها و بیان شفیع کدکنی در خصوص لزوم نگارش فرهنگ تداعی ها و شبکه تصویری در اشعار شعرا بر پایه عناصر مضمون ساز و آشنایی با سنت های شعری برای مردم عامه و خلا در این زمینه زده شد):

- ۱) مشخص کردن عناصر مضمون ساز طبیعت (دریا) در اشعار صائب.

- ۲) ارائه یک الگوی و نمودار طبقه بندی منظم و جامع، بر پایه تناسب و تعدد و روابط مابین عناصر مضمون ساز طبیعت (دریا) در مجموعه اشعار صائب به عنوان شاعر بارز و شناخته شده مضمون آفرین، که با سرمشق قرار دادن این الگو، می توان یک طرح و معیار علمی برای طبقه بندی عناصر مضمون ساز اشعار شاعران دیگر ارائه نمود.

۱ - ۷ - روش تحقیق و کار

از آنجا که پرداختن تمام و کمال به همه عناصر مضمون ساز اشعار صائب و بررسی تمامی پیوندها و روابط آن عناصر با همدیگر، در یک کار فردی قطعاً کاری بسیار طاقت فرسا و دیرپا و دور از دسترس است، از همان آغاز امر برای رسیدن به یک نتیجه مطلوب و یک مجموعه پژوهشی و تحقیقی مناسب در فرصت محدود، تمام دیوان صائب را با دقت تمام خواندم و عناصر مضمون ساز اشعار صائب را با بررسی دقیق و سنجیده به ۵ مجموعه بزرگ تقسیم کردم به طوری که هر کدام از این مجموعه ها با در بر

داشتن یک رشته عناصر متعدد مربوطه ، دامنه بسیار وسیعی از تصاویر ذهنی و عینی را برای خواننده فراهم می آورد .

این مجموعه های ۵ گانه عبارت بودند از :

الف) مجموعه دریایی و عناصر مربوط بدان شامل: دریا، حباب، گرداب، کشتی، طوفان، صدف، گهر، لنگر، قلاب و...
ب) مجموعه آسمانی و عناصر مربوط بدان شامل: آسمان، فلک، خورشید، ماه، کهکشان، اجرام و صور فلکی، ابر، رعد و برق، باران، ...

ج) مجموعه خشکی و عناصر مربوط بدان که خود شامل ۱۱ مجموعه مستقل و وسیع و پر دامنه ذیل است:

۱- حیوانات و جانوران و گیاهان و عناصر و اجزا و جوارح و اماکن مربوط بدان شامل: آهو، گوسفند، شیر، فاخته، زاغ، مگس، عنکبوت، تاک، سرو، نخل، اسپند، گندم، نافه، چنگال، پر و بال، فلس، منقار، شاخه، غنچه، دانه، تخم، ریشه، برگ، طارم، طویله، باغ، گلستان، افسار، رکاب، زین، ستام، ...

۲- کانی ها و معادن و کوهها و زمین و عناصر مربوط بدان شامل: لعاب، زمرد، آهن، سنگ، شیشه، خاک، چاه، چشمه، کوه، صخره، دره، بیابان، دشت، صحرا، شوره زار، سراب و ...

۳- انسانها و اعضا و جوارح و عناصر و موارد، پیشه، القاب و صفت و... مربوط بدان شامل: آدم، عارف، زاهد، قصاب، درویش، دزد، زلف، دست، پا، دل و قلب، جگر، سر، نفس، چشم، گوش، خیال، فکر، جان و روح، آه، آواز، و...

۴- البسه و اقمشه و زیورآلات و معطرات و تزئینات و اقلام آرایشی و عناصر مربوط بدان شامل: خرقه، جبه، پیراهن، قبا، کتان، اطلس، ابریشم، دیبا، کلاه، افسر، آستین، کفش، پاپوش، انگشتری، گوشواره، عقد، نگین، عطر، غالیه، مشک، سرمه، وسمه و ...

۵- موجودات و موارد اعتقادی و وهمی و عناصر مربوط بدان شامل: ابلیس و شیطان، دیو، پری، جن، اهریمن، فرشته، غول و...

۶- رنگ ها شامل: سبز، سرخ، تیره، سیاه و...

۷- موارد تلمیحی و داستانی و حکایتی شامل: داستان پیامبران، امامان، اشخاص و موجودات دینی و مذهبی و اسطوره ای و افسانه ای و...

۸- مقدسات و اصلاحات دینی و مذهبی به طور عام، شامل: قرآن، پیامبران، امامان، مسجد، الست، مسلمان، رمضان، روزه، سجاده، سبحة، نماز، جهنم، بهشت، کوثر، سدره، کنشت، خرابات، طوبی و...

۹- ابزار آلات رزمی، بزمی، لعبی، بازی، شغلی و... و عناصر و اشخاص و اماکن مربوط بدان شامل: تیر، کمان، نیزه، سوفار، ارغنون، جوشن، زره، چوگان، ساز، تار، ساغر، می و شراب، پیاله، سوهان، تیشه، فلاخن، اره، ساقی، میخانه و...

۱۰- اوقات و ازمته و موارد مربوط بدان شامل: صبح، سحر، شب، روز، ماه و...

۱۱- اغذیه و خوراکی و ادویه جات و عناصر مربوط بدان شامل: حلوا، آش، دیگ، کاسه و...

د) مجموعه متفرقات و اشیاء و عناصر خارج از موارد فوق شامل: فانوس، آئینه، پل، شمع، آتش، سفال، کوزه، کاغذ، غربال، صبا، شانه، آبله، آسیا، اکسیر، دیوانه، زنجیر، شبنم و...

و) مجموعه رابط و میانی که عناصر آن در آن واحد با حلقه های دیگر در ارتباط هستند شامل: باران ، باد ، آب ، سیل ، رود ، ماه ، خار ، نمک و...

با بررسی هر کدام از مجموعه های فوق الذکر و زیرمجموعه هر کدام ، به نظر می رسد که صائب بیشتر از هر شاعر دیگر در اشعار خود از عناصر دریایی بخصوص دریا ، حباب ، صدف ، گهر و... در خلق مضامین بکر در بسامدی بسیار بالا سود جسته است . لذا یکی از دلایلی که باعث شد در این رساله و ارائه طرح ، مجموعه دریایی را در غزلیات صائب برگزینم و برپایه آن ، به توضیح و تبیین طرح پردازم از یک طرف همین دامنه وسیع عناصر مضمون ساز مجموعه دریایی و توجه قابل ملاحظه صائب به این عناصر در ساخت تصاویر و تمثیلهای و فضاهاى شاعرانه و هنرآفرینی و ارائه و القاء مفاهیم و معانی ذهنی و در برخی مواقع بازی با کلمات و از طرفی دیگر پیشنهاد و نظر استاد مشاور جناب آقای دکتر طاهری و تأیید و قبول استاد راهنما جناب آقای دکتر سرمدی بود .

بر این اساس ، مجموعه بحر را به عنوان اصلی ترین موضوع کار برگزیدم و ساختار ذهنی شاعر را در محدوده و حیطه دریا و عناصر مرتبط بدان بررسی کردم . در راستای پرداختن به مجموعه دریایی و آغاز مراحل تحقیق و پژوهش، در مرحله اول ، تمامی فیشهای ابیات و مصراعهای مربوط به دریا و عناصر مرتبط با آن را که در بسامد بالا براساس دیوان صائب به تصحیح محمد قهرمان استخراج شده بود ، به ترتیب الفبایی تنظیم کردم. در نتیجه در ۲۴۰۰۰ فیش استخراج و تنظیم شده در رابطه با عناصر مضمون ساز مجموعه دریا ، سهم تک تک عناصر مضمون ساز دریا به طور تقریبی بدین شرح مشخص شد . عنصر دریا تقریباً ۳۵۰۰ بار در اشعار صائب تکرار شده بود ، آب حدوداً ۴۰۰۰ بار ، گهر تقریباً ۳۲۰۰ بار ، موج حدوداً ۱۴۰۰ بار ، سیل حدوداً ۱۳۰۰ بار ، ابر ۱۲۰۰ بار ، هوا ۱۰۰۰ بار ، صدف ۱۰۰۰ بار ، ساحل ۹۰۰ بار ، باد ۷۵۰ بار ، حباب ۷۵۰ بار ، کف ۷۰۰ بار ، قطره ۵۸۰ بار ، کشتی ۵۰۰ بار ، لنگر ۴۳۰ بار ، طوفان ۳۳۰ بار ، عنبر ۳۲۰ بار ، باران ۱۸۰ بار ، مد و جزر ۱۸۰ بار ، گرداب ۱۷۰ بار ، ماهی ۱۶۰ بار ، بادبان ۱۰۰ بار ، مرجان ۹۰ بار ، تخته ۸۰ بار ، نهنگ ۵۵ بار ، شناور ۲۵ بار ، بخار ۱۱ بار ، ذر ۱۰ بار و... از آنجا که مبنای کار ما براساس تک بیتی های متعدد فیش شده ، بود ، تمامی این ابیات فیش شده را مورد مطالعه دقیق قرار دادم و براساس این مطالعه دقیق ، و با توجه به تصویر شاعرانه و صورخیال و رابطه پیدا و پنهان بین عناصر ، طبقه بندی گروهی عناصر به صورتی که ذکر خواهد شد با در نظر گرفتن تکرار و بسامد عناصر هر گروه شکل گرفت.

با توجه به افق و زاویه دید صائب، عناصر مضمون ساز دریایی و یا مرتبط با دریا که در شکل گیری یک بیت نقش داشتند، برحسب تعداد آن، به گروه‌های چند عنصری، شامل گروه‌های ۲ عنصری، ۳ عنصری، ۴ عنصری، ۵ عنصری، ۶ عنصری منقسم شد؛ یعنی تعداد عنصر موجود مرتبط با دریا در یک بیت و یا یک مصراع مشخص کننده عدد چند عنصری آن گروه قرار گرفت. مثلاً اگر در یک بیت دو عنصر از عناصر مجموعه دریا وجود داشت این بیت در گروه دو عنصری دریا قرار می‌گرفت و اگر سه عنصر وجود داشت در گروه سه عنصری دریا و اگر چهار عنصر وجود داشت در گروه چهار عنصری و...

برای مشخص کردن ترتیب قرار گرفتن عناصر موجود در هر گروه و تعیین اولویت ترتیب آنها، بر پایه الویتهای ذیل، اولین عنصر هر گروه چند عنصری به عنوان عنصر اصلی آن گروه عنصری تعیین شد و عناصر دیگر آن گروه، بعد آن براساس ترتیب الفبایی در کنار عنصر اول قرار گرفتند.

الویتهایی که در تقسیم بندی عناصر اول گروه‌های عنصری مدنظر داشتیم و در چینش اولین عنصر اصلی هر گروه دخیل بودند عبارتند از:

- ۱) عنصر دریا که خود در رأس تمامی عناصر گروه‌ها قرار دارد و دیگر عناصر حول محور آن می‌گردد.
  - ۲) عناصری که اصلاً دریا از آن شکل گرفته و ماهیت اصلی دریا بدان وابسته است. مثل: قطره، آب.
  - ۳) عناصری که ماهیتشان دریاست و از دریا شکل می‌گیرند. مثل: موج، گرداب، طوفان، مد، جزر.
  - ۴) عناصر انتزاعی از دریا که خود ماهیت کاملاً دریایی دارند هرچند جدا از دریایند. مثل: حباب، کف، بخار.
  - ۵) عناصری که وجودشان در کنار وجود دریاست و وجود دریا به آن ماهیت می‌دهد. مثل: ساحل، غرقاب، ورطه.
  - ۶) عناصری که یا خود زنده اند و در دریا زندگی می‌کنند و یا وجودشان صرفاً وابسته به دریا و یا عناصر موجود در آن است. مثل: ماهی، ماهی، نهنگ، صدف، در، مروارید، مرجان، عنبر، موم، نمک.
  - ۷) عناصری که در شکل گیری، ایجاد، تداوم؛ دریا دخیل اند. مثل: ابر، باران، سیل، رود.
  - ۸) عناصری که بواسطه تاثیر آنها بر دریا، عناصر انتزاعی ایجاد می‌شود و شکل می‌گیرد. مثل: هوا، باد، نسیم.
  - ۹) عناصری که بر روی دریا شناورند و یا ماهیت آنها صرفاً با دریا مطرح می‌شود. مثل: کشتی، مرغابی، شناور.
  - ۱۰) عناصری که بر روی دریا شناورند اما صرفاً ماهیت آنها دریایی نیست بلکه ماهیت دوگانه دریایی و زمینی دارند. مثل: خس و خاشاک، تخته.
  - ۱۱) عناصری که در دریا غوطه ور و معلقند. مثل: غواص، غریق، غرقه، قلاب.
  - ۱۲) عناصری که بواسطه عناصر مرتبط با عناصر شناور روی دریا ماهیت پیدا می‌کنند. مثل: ناخدا، بادبان، لنگر.
  - ۱۳) عناصری که بواسطه عناصر دسته‌های فوق که به گونه‌ای با دریا در ارتباط بودند با دریا و آب ارتباط پیدا می‌کنند، مثل: گل، مهره گل، سنگ، رشته، عقد، گرد، گره (عقده)، اشک، استخوان.
- براساس موارد فوق‌الذکر ترتیب قرار گرفتن اولین عنصر اصلی هر گروه بدین قرار است: